

قصه مطبعه ارض اقدس

یک صفحه از کتاب چاپ سنگی منتخب القصاید، چاپ شده در مطبعه آستان قدس

دو صفحه از کتاب چاپ سنگی «نجات العاصین» چاپ شده در مطبعه آستان قدس

گروه تاریخ و هویت | چاپخانه از آن دست فضا‌هایی است که وقتی به یک شهر راه پیدا کرده، با خودش کتاب و فرهنگ را به همراه آورده است. شوربختانه از نخستین چاپخانه‌های مشهد در دوره قاجار نمی‌توان حرف زیادی به میان آورد و در میان جست و جوها فقط می‌توان نشانه‌هایی از مطبعه سنگی آستان قدس رضوی یافت. این فضا نخستین چاپخانه مشهد است که در جای ضراب‌خانه آستانه می‌نشیند و پنجاه سال برای شهر کتاب چاپ می‌کند. به مناسبت فرا رسیدن روز صنعت چاپ به سراغ این بخش از تاریخ مشهدرفته‌ایم و برایتان از مطبعه آستان قدس رضوی گفته‌ایم.

چاپخانه سنگی چه زمان به مشهد رسید؟

واژه چاپ سنگی یا همان لیتوگرافی از دو لغت یونانی به معنای نوشتن و سنگ گرفته شده است که «زنفلد» حدود سال ۱۲۱۵ قمری آن را در دفتر اختراعات لندن به ثبت رساند. این چاپ حدود هفت سال بعد در فرانسه و پس از آن در دیگر کشورهای اروپایی آغاز به کار کرد. چاپ سنگی به مرور تکامل یافت و در همان سال‌ها به اختراع ماشین چاپ منجر شد.

آن طور که «شهلا بابازاده» در مقدمه کتاب «تاریخ چاپ در ایران» نوشته است، برخی مورخان قدمت استفاده از واژه چاپ در زبان فارسی را تا اواخر قرن هفتم هجری، یعنی زمان حکومت مغولان در ایران به عقب می‌برند. فارسی‌زبانان در آن دوره به پول کاغذی «چاپ» یا «چپای» می‌گفتند که این واژه به معنای نقش زدن بر روی پارچه بوده است اما ایرانیان، ورود چاپخانه به کشورشان را در اواسط قرن ۱۱ (عهد صفویان) تجربه می‌کنند. در این دوران، بازرگانان ارمنی ایرانی ساکن آملستردام، دستگاه‌های چاپ را به ایران می‌آوردند و نخستین چاپخانه را در جلفای اصفهان می‌سازند تا در آن، اوارد و کتاب‌های مقدسشان را چاپ کنند. رجال و سلاطین صفوی که این سنت را در دست ارمنه می‌بینند، تلاش می‌کنند چاپخانه‌ای به زبان فارسی و عربی ایجاد کنند که به گفته «شاردن»، سیاح فرانسوی، در حاق فراموشی قرار می‌گیرد و هرگز به سرانجام نمی‌رسد. علاوه بر این، آن طور که اسناد می‌گویند در سال ۱۷۸۴ (میلادی یک دستگاه چاپ در بندر بوشهر وارد ایران شده که متأسفانه از سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست. طبق اسناد، نخستین چاپخانه‌ای که در ایران اقدام به چاپ کتاب با حروف فارسی و عربی کرده، چاپخانه سربی یا «تیپوگرافی» بوده است که به دستور «عباس میرزا نایب‌السلطنه» در تبریز ساخته می‌شود. اولین کتابی هم که در این چاپخانه انتشار یافته «رساله جهادی میرزا عباسی قائم مقام» بوده که در سال ۱۲۳۳ هجری قمری به چاپ رسیده است. جالب است بدانید که چاپخانه سربی با حروف الفبای فارسی و عربی هفده سال قبل از چاپخانه‌های سنگی در ایران متداول شده است و بین سال‌های ۱۱۹۶ تا ۱۲۳۳ هجری شمسی در حال فعالیت بوده است، گزارش پیش رو نقبی است بر ورود صنعت چاپ به مشهد و تاریخ چاپخانه‌های شهر.

فعال‌ترین دوره چاپ سنگی در مشهد

الیمبیادا پولونا شچگلوا در کتاب «تاریخ چاپ سنگی در ایران» نوشته است آگاهی درباره چاپ کتاب در شهرستان‌های ایران بسیار کم است، زیرا در مقاله‌هایی که دانشمندان ایرانی در این باره نوشته‌اند، تنها به نام تهران و تبریز اشاره شده و برای دیگر شهرهایی که در آن‌ها چاپخانه سنگی با حروفی وجود داشته، تنها به ذکر نام اکتفا شده است. نویسنده این کتاب در ادامه می‌نویسد: «درباره چاپ

سنگی در مشهد آگاهی کمتری نسبت به چاپ سنگی در اصفهان و شیراز وجود دارد. با این همه مشهد از شهرهایی است که از اواسط دوره قاجار، چاپخانه سنگی در آن پا گرفته اما تا آخر قرن نوزدهم، تنها سه کتاب با چاپ سنگی مشهد شناخته شده است که دیوان حافظ به تاریخ ۱۲۲۹ شمسی، رساله‌ای مذهبی به زبان عربی و بخشی به زبان فارسی و مقاله تلخیص العروض الواقیه فی علم القافیه (فارسی و عربی) به تاریخ ۱۲۹۵ را شامل می‌شود. «مورخان معتقدند که آغاز سده بیستم میلادی، فعال‌ترین دوره چاپ سنگی در مشهد بوده است. در این دوران «کارخانه آستان قدس رضوی» و «کارخانه مشهدی محمد رضا» در شهر فعال بوده‌دست به چاپ‌سی کتاب که از آن بین، تنها درباره ۹ کتاب آگاهی‌هایی به دست آمده است.

از ضراب‌خانه تا چاپخانه

طبق طومار عضدالملک، آستان قدس رضوی سنه ۱۲۷۳ یک باب ضراب‌خانه داشته که در آنجا سکه یک‌قرانی و دوقرانی ضرب می‌کرده است. گویا این ضراب‌خانه که متصل به ضلع شرقی صحن جدید و در پشت آب‌انبار واقع بوده است، بعدها تبدیل به یک چاپخانه چاپ سنگی می‌شود. آن طور که «عبدالحمید مولوی» در کتابش نوشته است، ناصرالدین شاه پس از سفر سال ۱۲۹۰ خود به اروپا، به فکر متمرکز نمودن دستگاه ضرب سکه افتاده است. بنابراین در سال «۱۲۹۴ق» چرخ ضرب سکه و ضراب‌خانه دولتی را به میرزا امین‌خان امین‌الملک می‌سپارد. پس از چندی این ضراب‌خانه تعطیل می‌شود و سنه «۱۲۸۶ش» در محل آن، مطبعه (چاپخانه) چاپ سنگی دایر می‌گردد که امور این چاپخانه را شخصی به نام «سید میرآقا» برعهده داشته و در آن، کتاب و زیارت‌نامه‌های آستان قدس را به چاپ می‌رسانده است. اولین کتاب چاپ شده در این مطبعه، «فواید الرضویه» یا کیاچیج «صدیق الدوله» است. این چاپخانه، تا سال ۱۳۰۶ش، دایر بوده است. گویا بقایای این چاپخانه در سال ۱۳۵۳ که عبدالحمید مولوی درباره آن پژوهش می‌کرده، دیگر وجود نداشته است که او در کتابش چنین نوشته است: «محل ضراب‌خانه و مطبعه،

وجود خارجی ندارد و جزو دکاکین بازار کلاه‌دوزان موقوفه آستان قدس رضوی قرار گرفته است.»

چاپخانه آستان قدس، نخستین در مشهد

حرم مطهر در گذشته مرکز همه کارهای خوب بود. معمولاً هر نخستینی که اتفاق می‌افتاد، متعلق به آستان قدس بود. نخستین چراغ مشهد در حرم روشن و نخستین لوله‌کشی شهر در مسجد گوهرشاد اجرا شد. در این شرایط اصلاً دور از انتظار نبود که نخستین چاپخانه فعال مشهد هم متعلق به این آستان قدس باشد. در کتاب چاپخانه سنگی آستان قدس درباره این ماجرا آمده است: «بنا بر شواهد موجود نخستین چاپخانه فعال مشهد در مجاورت حرم مطهر شکل گرفت لیکن اطلاع درباره مکان بایی چاپخانه سنگی آستانه محدود است. اما بر طبق اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی می‌توان زمان تعطیلی ضراب‌خانه مشهد و تغییر کاربری آن محل و تبدیل آن به چاپخانه سنگی را تخمین زد. با احتمال فراوان در حدود ۱۲۹۱ قمری ضراب‌خانه آستان قدس رضوی تعطیل شد. چند سال زمان برد تا ابزار چاپ سنگی فراهم شود و در سال ۱۲۹۴ قمری (زمانی که مؤتمن‌الملک تولیت آستان قدس رضوی را برعهده داشت) نخستین کتاب در این چاپخانه انتشار یافت. این شخصیت در تأسیس و فعالیت این چاپخانه تأثیرگذار است و نام او در یادداشت پایانی دومین کتاب منتشر شده در این مکان آمده است. پس از او دیگر فعالان آستان قدس رضوی مانند «میرزا محمد شفیع»، ملقب به «اعتماد‌التولیه»، از آن حمایت کردند تا این صنعت پا بگیرد.

استاد برجای مانده از مطبعه

البته جای تأسف است که با وجود برجای ماندن اسناد بسیاری از دوره قاجار، اطلاعاتی از این چاپخانه باقی‌نمانده است. جز چند سند اندک، فقط صفحات آغازین کتاب‌های چاپ شده در این چاپخانه می‌تواند ما را با کار این مطبعه آشنا کند. در یکی از این سندها در حدود سال‌های ۱۳۰۳ میلغ یکصد تومان از کتابخانه به چاپخانه پرداخت می‌شود.

در سند دیگری حدود هشت سال بعد، درباره تعمیرات چاپخانه آمده است: «چون اراضی چاپخانه درب صحن جدید را مشغول به تعمیر شده‌اند خوب است امر بفرمایید یک چاه مکان عمومی در آنجا بکنند چون ممر شاهی هم به آنجا نزدیک و مرکز آبادی شهر است.» در سند دیگری مربوط به چاپخانه از شغلی با عنوان باسمه‌چی یاد شده است. همچنین ظاهر در کنار هزینه تعمیر دیوارهای بام حرم مطهر، نهر خیابان و باغ، صورت هزینه‌های ساخت دکان‌های چاپخانه و تعمیرات داخل آن در سال ۱۳۲۹ قمری نیز در سند دیگری جای گرفته است. طبق نوشته روزنامه چمن در این تاریخ گویا صحن نو و محدوده چاپخانه وضعیت مناسبی نداشته و نیازمند تعمیر بوده است. ظاهراً موقوفه‌ای نیز برای چاپخانه سنگی آستان قدس وجود داشته که در سند دیگری در سال ۱۳۲۹ قمری به آن اشاره شده است. هرچند ماهیت موقوفه، واقف و افرادی که از موقوفه استفاده می‌کرده‌اند در هاله‌ای از ابهام قرار دارد.

بی‌توجهی مسئولان آستان به چاپخانه

راہ‌اندازی چاپخانه کار خاصی در مشهد بود و تعدادی از متولیان آستانه از آن حمایت کردند ولی این مرکز نتوانست در دوران فعالیتش نگرش مثبتی را به خود جلب کند. «میرزا قاتل‌قهرانی» و استاد و چاپچی چاپخانه در شکایت از رئیس محاسبات آستان، بیان داشته است که عمده جات او مکان چاپخانه را از مطبعه‌چی گرفته‌اند و وسایلیش را بیرون ریخته‌اند و خسارت به آنجا زده‌اند. طبق آنچه در کتاب چاپخانه سنگی آستان قدس آمده، در دوره قاجار نیازهای چاپی آستان قدس رضوی مانند آگهی‌ها، فرم‌ها، اوراق اداری و چاپی مورد استفاده ادارات به چاپخانه‌های سربی واگذار می‌شد. گویا تکنیک چاپ این مطبعه و خروجی‌های آن مورد توجه متولیان بخش‌های اداری آستانه نبود. آنچه در اسناد مشهود است، کمک‌های مالی مورد نیاز برای حیات این چاپخانه در اولویت قرار نداشت و بیشتر درخواست‌های مالی چاپخانه با مساعدت و همراه نبود. ضمن اینکه افراد ماهر نیز به استخدام این

رونمایی از کتاب «از بلدیة تا شهرداری مشهد»

رسید و بعد از شش سال این کتاب به چاپ رسید. کتاب «از بلدیة تا شهرداری مشهد» برای اولین بار در شهرداری مشهد و براساس اسناد موجود در بایگانی‌های شهرداری مشهد و همه اسناد رسمی کشور نوشته شده است و تا پیش از نگارش این کتاب اطلاع‌درستی از نحوه صحبت و به سابقه شش ساله شهرداری مشهد در دست نبود و حتی نام چند شهردار نخستین بلدیة و ارکان اداری و اقدامات آن شناسایی نشده بود.

وی ادامه داد: در جلد اول تاریخچه تأسیس و اقدامات

شهرداری مشهد پروژه نمایشگاه دائمی تاریخ و توسعه شهر مشهد است، تصریح کرد: این پروژه امسال ۴۰۰ میلیارد ریال اعتبار دارد و منظر تأیید شهردار مشهد برای قرارداد پیمانکار مشاور طرح هستیم. شیخانی در ادامه از فرایند نگارش کتاب «از بلدیة تا شهرداری مشهد» صحبت و به سابقه شش ساله پژوهش در مرکز اسناد شهرداری مشهد برای تدوین تاریخ شهرداری اشاره کرد و توضیح داد: کار نگارش این کتاب از سال ۱۳۹۸ آغاز شد و بالاخره نتیجه این پژوهش‌ها در دوره ششم مدیریت شهری به ثمر

افزود: شهرداری مشهد، اکنون اولین کلان‌شهری است که سامانه جامع آرشیو اسناد تاریخ و توسعه شهر را راه‌اندازی کرده است و علاوه بر آن تا امروز ۵ میلیون برگه سند در سامانه اسناد شهرداری مشهد ثبت شده است، ضمن اینکه اسناد هویتی را کد در شهرداری مشهد از دهه ۲۰ تا ۶۰ جمع‌آوری و به مرکز اسناد منتقل و کار مطالعات بر روی آن‌ها شروع و در کنار آن پانزده جلسه هویتی روایت مشهد هم برگزار شد.

او با تأکید بر اینکه یکی از آرمان‌های مرکز اسناد

کاملان یکی از نقاط مبهم تاریخ شهر مشهد، تاریخ تأسیس بلدیة یا همان شهرداری مشهد است، آن هم با وجود اینکه نقل قول‌های متعدد و البته متناقضی در این باره وجود دارد. عده‌ای معتقدند که مشهد برای اولین بار در زمان قاجار صاحب بلدیة شده است و عده‌ای دیگر هم می‌گویند که شهرداری مشهد برای اولین بار در زمان پهلوی اول تأسیس شده است. با این همه شهرداری مشهد پس از حدود شش سال پژوهش به این ابهام پایان داده است و حالا با رونمایی از جلد اول کتاب «از بلدیة تا شهرداری» که توسط مرکز اسناد شهرداری مشهد تهیه و تدوین شده است، نه‌تنها بالاخره تاریخ تأسیس و شروع به کار شهرداری مشهد بعد از مدت‌ها به‌وسیله اسناد تاریخی مشخص شده است، بلکه اکنون مشهد تنها کلان‌شهر کشور است که صاحب یک تاریخچه مکتوب متقن است.

مدیر مرکز روابط عمومی و امور بین‌الملل شهرداری مشهد در مراسم رونمایی کتاب «از بلدیة تا شهرداری مشهد» به فعالیت هشت ساله مرکز اسناد شهرداری مشهد اشاره کرد و گفت: مرکز اسناد شهرداری سال ۱۳۹۵ با تصویب شورای شهر مشهد تشکیل شده است و یکی از کارهای ویژه این مرکز، جمع‌آوری و اسکن همه نگاتیوها، البوم‌ها، مطبوعات و تصاویر دیجیتالی اسناد بود و در کنار آن پرورده همه شهرداران مشهد از بدو تأسیس جمع‌آوری و اسکن شد. همچنین در این مدت اسناد هویتی زیادی مربوط به شهرداری مشهد را مرکز اسناد ملی، آستان قدس رضوی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، وزارت امور خارجه و موسسه تاریخ معاصر ایران خریداری شد.

محمد اسماعیل شیخانی از راه‌اندازی دیتاستر اختصاصی مرکز اسناد در تالار شهر هم خبر داد و چنین

رویداد

مشهد قدیم

شنبه
۲۲ شهریور ۱۴۰۳
شماره ۱۳۹۹

۱۵

تاریخ و هویت

منبع:
چاپخانه
سنگی آستان
قدس رضوی،
تألیف
مصطفی
لعل‌شاطری
اسناد موجود
در مرکز
اسناد آستان
قدس رضوی